

O‘ZBEK TILIDA “DO‘PPI” KOMPONENTLI IBORALARNING SEMANTIK TAHLILI

Azamatova Sevinch Shuxrat qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti talabasi<https://doi.org/10.5281/zenodo.21022078>

Abstract. This article analyzes the semantic features of phrases in the Uzbek language with the component “do‘ppi”. The study highlights the phraseological units in which the lexeme “do‘ppi” participates, their layers of meaning, the level of imagery, and their role in reflecting the national and cultural views of the people. Also, the factors of formation of these phrases, the features of their use in a figurative sense, and their functional and semantic functions in speech are analyzed based on examples. As a result of the analysis, it was determined that phrases with the “do‘ppi” component are one of the important indicators of the ethnocultural values, worldview, and linguistic thinking of the Uzbek people.

Keywords: “do‘ppi” component, phraseology, semantic analysis, lexical meaning, figurative meaning, ethnoculture, linguoculturology, imagery.

Аннотация. В данной статье анализируются семантические особенности фраз в узбекском языке с компонентом «do‘ppi». В исследовании освещаются фразеологические единицы, в которых участвует лексема «do‘ppi», их смысловые слои, уровень образности и их роль в отражении национально-культурных взглядов народа. Также на примерах анализируются факторы формирования этих фраз, особенности их использования в переносном смысле, а также их функционально-семантические функции в речи. В результате анализа установлено, что фразы с компонентом «do‘ppi» являются одним из важных показателей этнокультурных ценностей, мировоззрения и языкового мышления узбекского народа.

Ключевые слова: компонент «do‘ppi», фразеология, семантический анализ, лексическое значение, переносное значение, этнокультура, лингвокультурология, образность.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilida “do‘ppi” komponenti ishtirok etgan iboralarning semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda “do‘ppi” leksemasi qatnashgan frazeologik birliklar, ularning ma’no qatlamlari, obrazlilik darajasi hamda xalqning milliy-madaniy qarashlarini aks ettirishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, ushbu iboralarning shakllanish omillari, ko‘chma ma’noda qo‘llanish xususiyatlari va nutqdagi funksional-semantik vazifalari misollar asosida tahlil etilgan. Tahlil natijasida “do‘ppi” komponentli iboralar o‘zbek xalqining etnomadaniy qadriyatlari, dunyoqarashi va til tafakkurining muhim ko‘rsatkichlaridan biri ekanligi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: “do‘ppi” komponenti, frazeologizm, semantik tahlil, leksik ma’no, ko‘chma ma’no, etnomadaniyat, lingvokulturologiya, obrazlilik.

KIRISH

Til jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, madaniy merosi va milliy tafakkurini aks ettiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Tilning lug‘aviy boyligi tarkibida alohida o‘rin tutuvchi frazeologik birliklar xalqning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi hamda madaniy qadriyatlarini o‘zida mujassam etadi. Shu jihatdan iboralarni semantik va lingvokulturologik nuqtayi nazardan o‘rganish tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sanaladi. O‘zbek tilidagi ko‘plab frazeologik birliklar milliy turmush tarzi va etnomadaniy unsurlar bilan bog‘liq holda shakllangan. Xususan, “do‘ppi”

komponenti qatnashgan iboralar xalqning kundalik hayoti, ijtimoiy munosabatlari va ma'naviy qarashlarini ifodalovchi muhim til birliklaridan hisoblanadi. Do'ppi o'zbek xalqining milliy bosh kiyimi sifatida nafaqat moddiy madaniyat namunasi, balki ramziy ma'nolarni ham o'zida mujassamlashtirgan etnografik unsurdir. Shu sababli uning ishtirokida hosil bo'lgan iboralar ham o'ziga xos semantik mazmun kasb etadi.

METODOLOGIYA

“Do'ppi” leksemasi o'zbek xalqining milliy bosh kiyimini ifodalovchi so'z bo'lib, ko'plab frazeologik birliklar tarkibida ko'chma ma'no hosil qiluvchi komponent sifatida ishtirok etadi. Bunday iboralarda do'ppi so'zi o'zining asl ma'nosidan uzoqlashib, turli hissiy-ekspressiv, baholovchi hamda ramziy ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Jumladan, “*do'ppisi yarimta*” frazeologik birligi shaxsning *shod-xurram*, *mamnun*, *beg'am* yoki *tashvishsiz ruhiy holatini* ifodalash uchun qo'llanadi. Mazkur iborada *do'ppi* leksemasi o'zining bevosita nominativ ma'nosini yo'qotib, insonning ichki kechinmalari va kayfiyatini obrazli tarzda ifodalovchi vositaga aylangan. Frazeologizmning umumiy ma'nosi uning tarkibidagi *do'ppi* va *yarimta* so'zlarining lug'aviy ma'nolari yig'indisidan kelib chiqmaydi, balki til taraqqiyoti jarayonida shakllangan yaxlit ko'chma ma'noga ega bo'ladi. Masalan, “*Imtihondan muvaffaqiyatli o'tgan talaba do'ppisi yarimta bo'lib uyiga qaytdi*” gapida mazkur frazeologizm talabaning *quvonch* va *mamnunlik holatini* ta'sirchan hamda obrazli tarzda ifodalab kelgan. Demak, “*do'ppisi yarimta*” iborasi tarkibidagi *do'ppi* komponenti xalqning milliy-madaniy tasavvurlari bilan bog'liq holda ko'chma ma'no kasb etib, shaxsning ijobiy ruhiy holatini ifodalovchi frazeologik birlik sifatida namoyon bo'ladi.

“*Do'ppisini osmonga otmoq*” frazeologik birligi o'zbek tilida shaxsning *nihojatda shod-xurram*, *quvonchdan o'zini tuta olmaydigan*, *mamnun* va *hayajonli* ruhiy holatini ifodalash uchun qo'llanadi. Mazkur ibora emotsional holatni obrazli tasvirlash orqali nutqqa ekspressivlik va ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Frazeologizmning umumiy ma'nosi uning tarkibidagi *do'ppi*, *osmon* va *otmoq* leksemalarining alohida lug'aviy ma'nolari yig'indisidan kelib chiqmaydi. Aksincha, u til taraqqiyoti jarayonida shakllangan yaxlit ko'chma ma'noga ega bo'lgan barqaror birlik sifatida qaraladi. Bu ibora insonning kuchli quvonch holatini tashqi harakat – bosh kiyimni osmonga uloqtirish orqali ramziy tarzda ifodalaydi va shu yo'l bilan emotsional ta'sirchanlikni kuchaytiradi. Masalan, “*Musobaqada g'alaba qozongan jamoa muxlislari xursandlikdan do'ppisini osmonga otib yuborishardi*” (*Shohsanam*, 78) gapida mazkur frazeologizm jamoa va uning muxlislarning yuqori darajadagi quvonch va hayajon holatini obrazli hamda ta'sirchan tarzda ifodalab kelgan. Shuningdek, ushbu frazeologizmning “*do'ppisini osmonga irg'itmoq*”, “*do'ppisini osmonga tashlamoq*” kabi variantlari ham mavjud bo'lib, ular ham shaxsning kuchli ijobiy emotsional holatini ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu variantlar semantik jihatdan asosiy ibora bilan yaqin bo'lib, nutqda stilistik rang-baranglikni ta'minlaydi.

“*Do'ppining tagida odam bor*” iborasi o'zbek tilidagi ko'chma ma'noga ega bo'lgan ogohlantiruvchi birliklardan biri hisoblanadi. Ushbu ibora lingvistik jihatdan tahlil qilinganda, u “*do'ppi*” otiga egalik qo'shimchasi “-ning” va o'rin-payt ma'nosini bildiruvchi “tagida” shaklining birikishi orqali hosil bo'lgan joy bildiruvchi konstruktsiya hamda “*odam bor*” predikativ birikmasidan tashkil topgan sintaktik tuzilma ekanligi aniqlanadi. Yuzaki ma'noda ushbu birikma “*do'ppining ostida odam mavjud*” degan oddiy tasvirni ifodalasa-da, semantik jihatdan u metaforik ma'noda qo'llanilib, yashirin kuzatuvchi yoki eshituvchi mavjudligini bildiradi. Pragmatik nuqtai nazardan ushbu ibora *ogohlantiruvchi nutq akti* vazifasini bajaradi. U suhbat jarayonida bevosita xavf yoki ishonchsizlik mavjudligini bildiruvchi signal sifatida ishlatiladi. Bunday holatda so'zlovchi tinglovchini ehtiyotkorlikka chaqiradi hamda fikrlarni ochiq ifoda etmaslik zarurligini

uqtiradi. Misol uchun, “*Chol ayyorcha kulib, do‘ppining tagida odam bor, ehtiyot bo‘l, degandek imlab qo‘ydi*” (*Ta‘zim*, 27) gapida o‘zbek tilidagi badiiy-uslubiy matn bo‘lib, unda ko‘chma ma‘no, ogohlantirish va noverbal kommunikatsiya elementlari birgalikda ifodalangan. Lingvistik jihatdan ushbu gap murakkab sintaktik tuzilishga ega bo‘lib, birinchi qism (“Chol ayyorcha kulib”) *holat va subyektni* ifodalovchi sodda gapdan iborat. Keyingi qismda esa “do‘ppining tagida odam bor, ehtiyot bo‘l” birligi bevosita nutq shaklida emas, balki bilvosita nutq orqali berilgan. “Degandek imlab qo‘ydi” birikmasi esa noverbal kommunikatsiya – imo-ishora orqali ma‘no uzatishni ifodalaydi.

Semantik jihatdan matnda “do‘ppining tagida odam bor” iborasi metaforik ma‘noda ishlatilib, yashirin kuzatuvchi mavjudligi, sir saqlash zarurligi va ehtiyotkorlikka chaqiriqni bildiradi. Bu ibora matn ichida ogohlantiruvchi signal vazifasini bajaradi va ijtimoiy xavf yoki ishonchsizlik holatini implisit tarzda ifodalaydi. Pragmatik nuqtai nazardan matn ogohlantirish va yashirin ma‘lumot yetkazish funksiyasini bajaradi. Chol obrazining “ayyorcha kulishi” va “imo bilan ko‘rsatishi” kommunikativ strategiya sifatida bevosita aytish o‘rniga bilvosita ifodalash usulini namoyon etadi. Bu esa nutqda ehtiyotkorlik va kontekstga bog‘liqlik muhimligini ko‘rsatadi. Madaniy-lingvistik jihatdan esa ushbu gap o‘zbek badiiy nutqiga xos bo‘lgan ramziy ifodalar va xalqona iboralar asosida qurilgan. “Do‘ppi” milliy madaniyatda muhim ramz bo‘lib, bu yerda u yashirinlik va ijtimoiy kuzatuv metaforasi sifatida ishlatilgan.

“Do‘ppi tor keldi” iborasi o‘zbek tilidagi ko‘chma ma‘noga ega frazeologik birlik bo‘lib, u insonning *qiyin, noqulay va chiqish yo‘li topilmaydigan vaziyatga tushib qolgan* holatini ifodalaydi. Ushbu ibora “iloj-imkonsiz, og‘ir ahvolga tushmoq” ma‘nosida ishlatiladi. Lingvistik jihatdan ibora “do‘ppi” otiga “tor” sifati va “keldi” fe‘li birikishi orqali shakllangan. Yuzaki ma‘noda bu “bosh kiyim boshga kichik bo‘lib qoldi” degan fizik holatni bildirishi mumkin, ammo amalda u metaforik ko‘chma ma‘noda qo‘llaniladi. Bu yerda “torlik” tushunchasi jismoniy emas, balki psixologik va ijtimoiy bosimni ifodalaydi. Semantik jihatdan “do‘ppi tor keldi” iborasi insonning imkoniyatlari cheklangan, qaror qabul qilish qiyinlashgan yoki muammodan chiqish yo‘li qolmagan holatini bildiradi. U stress, bosim, qiyinchilik va chiqish yo‘li yo‘qligi kabi ma‘nolarni implisit tarzda o‘z ichiga oladi. Pragmatik nuqtai nazardan ushbu ibora ko‘pincha shaxsning o‘z holatini baholash yoki boshqalarga vaziyatning og‘irligini tushuntirish maqsadida ishlatiladi. U og‘zaki nutqda ekspressiv funksiya bajarib, so‘zlovchining ichki holatini hissiy tarzda ifodalashga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ushbu maqolada “do‘ppi” bilan bog‘liq o‘zbek frazeologik birliklari – “do‘ppining tagida odam bor”, “do‘ppi tor keldi”, “do‘ppisini osmonga otmoq” iboralar lingvistik, semantic hamda pragmatik jihatdan tahlil qilindi. Tahlil natijalariga ko‘ra, bu iboralar yuzaki ma‘noda oddiy hayotiy tasvirlarni ifodalasa-da, aslida ular ko‘chma ma‘noga ega bo‘lib, murakkab ijtimoiy va psixologik holatlarni aks ettiradi. Xususan, “do‘ppining tagida odam bor” iborasi yashirin kuzatuv, ehtiyotkorlik va sir saqlash zaruriyatini ifodalovchi ogohlantiruvchi birlik sifatida namoyon bo‘lsa, “do‘ppi tor keldi” iborasi esa insonning og‘ir, chiqish yo‘li cheklangan va bosim ostidagi holatini bildiradi. Umuman olganda, ushbu frazeologik birliklar o‘zbek tilining boy obrazli tizimga ega ekanini, tilning faqat kommunikativ vosita emas, balki madaniy tafakkur va ijtimoiy tajribani aks ettiruvchi muhim vosita ekanini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Abjalova M. A., Rashidova U. M. Til korpuslarida frazemalar bazasini yaratish omillari // “O‘zbek tilining milliy korpusi: muammolar va vazifalar” xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. – Samarqand, 25.03.2023. – B. 50-54.

2. Mamatov A. O'zbek tilida frazeologizmlarning shakllanishi masalalari. – T.: O'TA, 2001, №3, 46–49-b.
3. Maxmaraimova Sh.T. Lingvokulturologiya (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2017. – 164 b.
4. Rahmatullayev Sh, N.Mahmudov va boshqalar. O'zbek tilining frazeologik lug'ati.– T.: Qomuslar yosh tahririyati. –T.: 2022. – 636 b.
5. Manba: <https://zarnews.uz/>
6. Manba: <https://uzschoolcorpara.uz/>